

“שורת המתנדבים” ומשפט ההיסטוריה*

מאת: עו"ד יורם רבין**

מאמר זה מוקדש להורי, יעל ועופר

א. הקדמה

בנוף הישראלי, ובמיוחד זה של שנות החמישים, היוותה “שורת המתנדבים” תופעה ייחודית. היו אלה קומץ צעירים נלהבים יוצאי צבא בשנות העשרים לחייהם, בני טובים שמקורם בממסד. “השורה” החלה את דרכה בהוראת עברית ובהדרכת עולים במעבדות וזכתה לתמיכה כספית וציבורית מגופים ממסדיים ומאנשי ציבור. משנטלו על עצמם אנשי “השורה”, בנוסף, תפקיד של חשיפת שחיתויות וקידום טוהר-המידות, התנער מהם הממסד והעמיד עצמו בכל כוחו נגדם. פרסומים בנושא שחיתויות סיבכו את “השורה” במשפט-דיבה, שנתפרסם בשם “בן-גוריון נגד שורת המתנדבים”¹.

המשפט, המחלוקת הציבורית, והתנערותו של המשטר², גרמו בסופו של דבר לחיסולה של “השורה”. תופעה דומה לזו של “השורה” לא נשנתה בארץ מאז ועד היום. הפרשה אירעה באקלים החברתי הסגור של שנות החמישים, ימי ראשית המדינה, ימים בהם הביקורת הציבורית וחופש-הביטוי במובנו הרחב, נתונים היו בחיתוליהם. המשפט הישראלי צעד כברת-דרך רבה מאותם ימים.

רשימה זו עניינה בגלגוליה המשפטיים של הפרשה, תוך ניסיון לענות במסגרתה על השאלות הבאות:

- 1) מהי תרומתו של פסק-הדין במאבק לטוהר-המידות ולמלחמה בשחיתות?
- 2) מהם גבולותיו וסייגיו של המאבק לטוהר-המידות?

* המחבר מודה לעו"ד טליה איינהורן על עזרתה הרבה וכן לעו"ד יוסף תמיר (בנו של עו"ד שמואל תמיר ז"ל פרקליט “השורה” במשפט ושר המשפטים לשעבר), אשר העביר לרשותו חומר מעובדו של אביו ובנוסף סייע בהערות מועילות.

** הכותב הינו חבר לשעבר במערכת כתב העת ובוגר בית הספר למשפטים של המכללה למנהל. המשפט מתועד בארבעה פסקי-דין: ת.א. (ת"א) 113/56 בן-גוריון נ' אפלבוים, פ"מ יד 307 (זהו פסק-הדין של בית-המשפט המחוזי בת"א). המ' 46/57, 51/57 העצני נ' עמוס בן-גוריון, פ"ד יא 397 וכן ע"א 65/57 העצני נ' עמוס בן-גוריון, פ"ד יא 403 (שתי בקשות רשות ערעור על החלטות ביניים של בית-המשפט המחוזי). וע"א 263/57, 256/57 אפלבוים נ' בן-גוריון, פ"ד יד 1205 (הערעור לבית-המשפט העליון).

2. ראה לעניין זה את סדרת מאמרים, ש' טבת “עמוס בן-גוריון קורבן הרצח בדיבה” הארץ, החל מסוף פברואר 1956; “הבנים אכלו בוסר” הבוקר 22.3.57; וכן מאמר מערכת “מיום ליום” הארץ 19.5.56, בו נזכרת הפסקת התמיכה הכספית של הסוכנות ומשרד החינוך והתרבות בפעולותיה של “השורה”.

3) האם חלו שינויים בכלים המשפטיים העומדים לרשותנו כיום והמסייעים במאבק לטוהר-המידות?
קודם לבחינת השאלות הללו, אקדים ואפרוש את העובדות בפרשה.

ב. הרקע העובדתי, תביעת הדיבה, והמשפט

"שורת המתנדבים" החלה את דרכה כזרוע של "מפא"י הצעירה", נרשמה כאגודה עותומנית ופתחה בפעילות תרבותית חינוכית ביישובי העולים. מאוחר יותר החלה במאבק לגילוי מעשי שחיתות בקרב הציבור ובמוסדות השלטון. בתחום זה עסקה השורה באיסוף אינפורמציה ממשרדים ממשלתיים שונים. תחילה נמנעה "השורה" מפרסום ממצאים בתחום זה, אלא הגישה תלונות על אנשים שנחשדו על-ידיה במעשי שחיתות בפני הממונים עליהם וכן נמסרה אינפורמציה למשטרה ולמוסדות מוסמכים אחרים של המדינה. "השורה" העבירה, לדבריה, אינפורמציה בדבר שחיתויות למוסדות המתאימים, אולם פעילות זו לא הביאה לכלל תוצאות. כמו-כן, נעשו מספר ניסיונות לפרסם את הדברים בעיתונות היומית, אך זו מיאנה לפרסם את הגילויים. מכיוון שכך, הקימה "השורה" הוצאה-לאור, משל עצמה.

בדצמבר 1955, פורסמה בהוצאת "השורה" חוברת בשם "הסכנה אורבת מבפנים" וזו הופצה ב-7000 עותקים. מאחורי הפרסום התייצבו כאחראים ארבעת חברי "שורת-המתנדבים": א' העצני, מזכיר "השורה" ובעל תואר מוסמך במשפטים מהאוניברסיטה העברית, ח' רפפורט אף הוא מוסמך במשפטים של אותה אוניברסיטה, ד"ר ש' אפלבוים, ארכיאולוג והיסטוריון וד"ר ד' סימונסון, היסטוריון ומרצה להיסטוריה. בהקדמה לחוברת, הצהירו הכותבים, כי תפקידה: "להצביע על ליקויים חמורים במשטר ובשלטון ולהתריע על הסכנות הנובעות מליקויים אלה לשלום המדינה ולעצם קיומה". בחוברת נחשפו באופן פרטני פרשיות שונות, שלדעת הכותבים, חברו בהן עסקים פסולים, פרוטקציה, הפליה וזכויות יתר, בין גורמים שונים ובין עסקנים ופקידי ציבור. בין הפרשיות, עלה שמו של איש-עסקים ידוע בשם ישעיהו ירקוני וכן קצין-משטרה בכיר שלא צוין שמו במפורש. בדיעבד, נתברר כי קצין-משטרה זה הינו עמוס בן-גוריון, סגן המפקח הכללי של משטרת-ישראל ובנו של ראש-הממשלה דאז, דוד בן-גוריון. בין עמוס בן-גוריון וישעיהו ירקוני שררו יחסי קירבה וידידות. כמו-כן, צוינה בחוברת העובדה, כי הקצין עמוס בן-גוריון קשור לישעיהו ירקוני בקשרים עסקיים ומקיים יחסי ידידות עם איש-עסקים נוסף בשם ליגום. שם של ליגום וירקוני עלה בחוברת בהקשר לעסקה אחת בהיקף גדול אשר כונתה עסקת אירס"ו. לגבי עסקה זו — נטען בחוברת של "השורה" — כי בידי משטרת-ישראל חשדות מבוססים נגד ארבעה סוחרים ישראלים על זיוף חשבונות, העלמת כספים, והברחה. בחוברת נכתב: "המשטרה פתחה תיק פלילי", "נדע לירקוני על החקירה הוא פנה לקצין-משטרה גבוה..." "בסופו של דבר נסגר התיק המשטרתי".³ ע' בן-גוריון אשר ראה את הפרסומים בחוברת

3. ת"א (ת"א) 113/56 בן-גוריון נ' אפלבוים, פ"מ יד 307, 330.

כמכוונים נגדו, פנה במכתב מעל דפי העיתונות אל חברי שורת המתנדבים בכותבו: "... מתוך צירוף הדברים הנ"ל, משתמע כאילו במילוי תפקידי במשטרה נהגתי בפרוטקציה והעדפה... אני דורש מכם לענות לי ברורות וגלויות, אם בחוברת שלכם אתם באים להאשים אותי... אם תגידו זאת ברורות, אתבע אתכם למשפט על הוצאת דיבה..." חברי שורת המתנדבים השיבו אף הם במכתב גלוי⁴ ובו אישרו מחדש, בכל תוקף, את כל העובדות שנקבעו בחוברת.

בתאריך 17.1.1956, הגיש ע' בן-גוריון תביעת-דיבה כנגד שורת המתנדבים, בבית-המשפט המחוזי בתל-אביב. ע' בן-גוריון טען בפרשת התביעה, כי הוצאה דיבתו רעה בכך, שנטען על-ידי "השורה" שלא כדין, כי השתמש בסמכותו הציבורית כסגן המפקח⁵ לסגור תיק פלילי (תיק אירס"ו), בו היה מעורב ידידו ירקוני, שלא מתוך שיקולים הוגנים; גרם לכך שייוודע לירקוני כי מתקיים נגדו בירור סודי במשטרה; הפגין בפומבי ידידות לירקוני על-אף החשד הכבד כנגדו; השפיע השפעה בלתי הוגנת על החקירה המשטרתית; נכנס לשותפות עיסקית עם ירקוני ואחרים בידיעה ברורה שעל-ידי שותפותו, ייהנו ירקוני והשותפים האחרים הנאה עסקית עקיפה, וכי בהופעותיו בפומבי עם מר ירקוני העניק לו גושפנקא מוסרית על-מנת להשפיע על החקירה. מנגד נכתב בכתב ההגנה של השורה, כי: "היתה זו זכותה וחובתה של "השורה" להביע את דעתה בכנות ובתום-לב בדבר התנהגותו של פקיד ממשלתי גבוה, הנושא עמדה ציבורית רמה, וכדבר אופיו האישי, כפי שהוא מתבטא בהתנהגותו. הבעת דעה זו נעשתה להגנת הזכויות והאינטרסים של ציבור אזרחי המדינה". עוד נכתב שם: "חובה יתרה נודעה ל"שורה" לפרסם את הפרסומים שפורסמו לאור מעמדו של ע' בן-גוריון המתבטא לא בתפקידו בלבד. עמוס בן-גוריון נהנה, בין היתר מתמיכה יוצאת מן הכלל של מר יחזקאל סהר, המפקח הכללי של משטרת-ישראל, המזכה אותו במעין חסינות, אשר במהלך התקין והנכון של הדברים אין הוא זכאי לה... חובתה של "השורה" להיזקק לדרך של פרסום החוברת בכללותה נבעה, בין היתר, מן המציאות שבה נתקלה "השורה", שהתבטאה בהימנעותם של המשטרה ומשרד המשפטים מלנקוט בצעדים כלפי אישים שונים, אשר היה חומר מספיק, לכאורה, על-מנת לפעול נגדם — ופרוטקציה, אפילו מידת איפה ואיפה והעדפה בלתי הוגנת של אינטרסים מוגנים על שיקולים ענייניים וצודקים במוסדות רשמיים שונים". וכך תומצתו משפטית טענות ההגנה של "השורה": בדברים שפורסמו אין משום הוצאת שם-רע, תוכן הדברים שפורסמו הוא אמת⁶. במידה והפרסומים כללו ביקורת, הרי זו ביקורת הוגנת שיש בה הבעת דעה בתום-לב על התנהגותו של אדם בענייני ציבור⁷, ולחילופי חילופין נטען, כי בנסיבות העניין, קיים היתר מותנה לפרסם את הדברים שפורסמו, באשר היתה זאת

4. שם, בע' 317.

5. המכתב התפרסם בעיתון "דבר" מיום 16.1.56. נוסח המכתב הובא במלואו בפסק-הדין של

בית-המשפט המחוזי, לעיל הערה 3, בע' 318-320.

6. טענת ההגנה "אמת דיברתי", הקבועה כיום בסעיף 14 לחוק איסור לשון הרע, תשכ"ה-1965.

7. הגנה מפני פרסום דיבה, אשר היתה קבועה בסעיף 20(1)(ג) לפקודת הנזיקין האזרחיים 1944 (הגנת הביקורת ההוגנת). כיום קבועה הגנה דומה בסעיף 15(3) לחוק איסור לשון הרע, תשכ"ה-1965.

חובתם המוסרית והציבורית להודיע על הדברים לציבור הישראלי על כל שכבותיו והדבר נעשה מתוך תוס'לב והכרת מילוי חובה⁸.

לאחר משפט, שארך כשנה וחצי, זכה בסופו של דבר ע' בן-גוריון בתביעת הדיבה כנגד "השורה" וזו תויבה בפיצויים בסכום נכבד. בית-המשפט המחוזי קבע, כי "השורה" כשלה מלהוכיח את טענת הצידוק — "אמת דיברנו", בשלושה עניינים: ראשית — לא הוכח, כי ע' בן-גוריון היה מעורב באופן פעיל בסגירת תיק אירס"ו (על-אף כי הוכיחו שהתיק נסגר שלא כשורה). שנית — לא הוכח, כי ע' בן-גוריון הפגין ידדות כלפי ישעיהו ירקוני ביוזעו שהוא השוד בעבירות, מעשה שהוא פסול כשלעצמו. שלישית — לא הוכח, כי ע' בן-גוריון נתן גושפנקא מוסרית לירקוני, כדי להשפיע על התוקרים להעניק לירקוני העדפה ופרוטקציה בטיכול בחקירה בה היה מעורב. גם שאר טענות ההגנה של "השורה" נדחו.

לאחר ערעורים על כמה החלטות ביניים⁹ במהלך המשפט, עירעה "שורת המתנדבים" על פסק-הדין הסופי לבית-המשפט העליון. בית-המשפט העליון, בפסק-דין¹⁰, ביטל את ממצאיו של בית-המשפט המחוזי בקשר לדיבה השלישית הנ"ל, ועל-אף כי שתי דיבות הושארו על כנן, היה בפסק-הדין של הערעור משום ניצחון ל-"שורה". בית-המשפט העליון קבע, כי: "אין ספק שהמערערים האמינו בתוס'לב בנכונות העובדות שפורסמו עליהם בחוברת ... עוד התברר מן העדויות, שלפני הפירסום, אספו המערערים ידיעות מפורטות על העובדות שפורסמו עליהם, והם גם הצליחו להוכיח במשפט את רוב רובן של העובדות הללו, גם בעניין תיק אירס"ו, וגם בפרשת (חברה) כורים. רק את הפרט אם המשיב (ע' בן-גוריון — י.ר.) ידע, כי ירקוני השוד בעניין אירס"ו, לא הצליחו המערערים להוכיח"¹¹. עם זאת, קיבל בית-המשפט את קביעתו של בית-המשפט המחוזי, כי יסודות ההגינות שבגישת הנתבעים לפרסומים אשר בהם הם רואים חלק ממערכתם לטוהר-המידות תובעת את הפחתת דמי הנזק¹². מנגד, מתח בית-המשפט העליון ביקורת נוקבת על ע' בן גוריון ויועציו המשפטיים, ועל כך כי עשו שימוש לא מוצדק בטענת חיסיון וזאת לצורך הסתרת מסמכים ותיקים מעיניהם של הנתבעים¹³ וכך אמר בית-המשפט העליון:

"לצערי עלי לומר שהמשיב, או יועציו, ניהלו את המשפט הזה בצורה הרחוקה מלהניח את ההעת, ולפליאה בעיני שבית-המשפט המחוזי עבר על-כך בשתיקה"¹⁴.

8. זוהי הגנה נוספת, אשר היתה קבועה בסעיף 20(1)(א) לפקודת הנייקין האזרחיים 1944. כיום קבועה הגנה דומה בסעיף 15(2) לחוק איסור לטיין הרע, תשכ"ה-1965.
9. על חשיבותם והרומתם של הערעורים על החלטות הביניים נעמד בהמשך. ראה להלן הערה 25, 26.
10. ע"א 256/57, 263/57 אפלבוים נ' בן-גוריון, פ"ד יד 1205.
11. שב, בע' 1256.
12. שב, בע' 1257.
13. שב, ע"א 256/57, 263/57.
14. שב, בע' 1262.

וכן:

“מערכה זו שהתנהלה באמצעים נפסדים מעל דפי העיתונות היתה כעין הקדמה לתכסיסי התביעה במשפט, שבהם אני רואה את עיקר החומרה. במשפט זה נעשה מאמץ נמרץ ועקבי להסתיר מעיני בית-המשפט את האמת על תוכן תיק אירס”ו. אלמלא נפתח תיק זה בחלקו בסופו של דבר, היה מאמץ זה מצליח ובית-המשפט היה פוסק את הדין תוך אי ידיעת העובדות, עליהן מעיד אותו תיק. כוונתי במיוחד לעובדה המרכזית שירקוני היה והיגו חשוד בתיק אירס”ו – עובדה שהיתה ידועה יפה לאלה שעסקו בהכנת המשפט הזה מטעם המשיב¹⁵, אם גם נקבל את הגרסה שלמשיב עצמו נודעה האמת המלאה במהלך המשפט...”¹⁶.

ובמקום נוסף¹⁷:

“הכוונה האמיתית היתה אחת: להשתמש בנשק החד והמסוכן של חיסוי ראיות בבית-המשפט המופקד בידי פקידי הציבור כנאמני הציבור, למטרה הנפסדת של הסתרת האמת למטרותיה האנוכיות של התביעה בתביעה אזרחית זו”.

ביטול הדיבה השלישית והתנהגותם הפסולה במשפט של ע’ בן-גוריון ובאי-כוחו בעניין החסיון, עליו נעמוד בהמשך, הביאה להפחתה ניכרת בדמי הנזק (מסכום כולל של 7,300 ל”י לסכום כולל של 1,600 ל”י בלבד).

מפרשת “שורת המתנדבים” נולדה לה, זמן מועט לאחר מכן, פרשה נספחת נוספת. בית המשפט העליון, בפסק-דינו האמור, קבע כי מר” סהר, מפכ”ל המשטרה, אשר העיד כעד עיקרי וראשי במשפט מטעמו של ע’ בן גוריון, שיקר בעדותו במתכוון בנסותו להסתיר את העובדה, שהיתה ידועה לו, כי ירקוני היה חשוד בתיק אירס”ו¹⁸. בשנת 1960 שימשה העדות שנתן סהר במשפט “השורה” עילה להגשת כתב-אישום נגדו על-ידי היועץ המשפטי לממשלה, בשלושה פירטי אישום בעבירה של מתן עדות שקר.

המפכ”ל סהר הורשע במשפטו בבית-המשפט המחוזי¹⁹, ונגזר עליו מאסר על-תנאי של תשעה חודשים למשך שנתיים וקנס כספי בסך 15,000 ל”י.

לאחר כך, עירער סהר על תוצאת משפטו לבית-המשפט העליון. בית-המשפט העליון דחה את הערעור על ההרשעה בכללותה וקיבל את הערעור לגבי שני פרטי אישום בלבד²⁰. הקנס הכספי הופחת מ- 15,000 ל”י ל- 5,000 ל”י בלבד.

שנים מספר לאחר הרשעתו בדין בשנת 1968, קיבל סהר, המפכ”ל לשעבר, חנינה מלאה, מידי הנשיא. החנינה המלאה שניתנה לאחר ריצוי העונש וללא מתן נימוקים

15. ביקורת מפורטת יותר ראה בפסק-הדין, שם.

16. שם, בע’ 1263.

17. שם, בע’ 1264.

18. שם, בע’ 1232.

19. ת”פ 513/60 י.מ. ג’ סהר, פ”מ כה 202.

20. ע”פ 20/61 סהר ג’ היועץ המשפטי לממשלה, פ”ד טו’ 561.

ענייניים, עוררה באותם ימים ביקורת ציבורית נוקבת ונטען שהיה מדובר ב"חנינה פרוטקציונרית"²¹.

להלן נבחר מספר בעיות משפטיות שעלו במהלך משפט "שורת המתנדבים", תוך ניסיון ליתן תשובות לשאלות, אותן הצבנו בראשית הרשימה.

ג. עיקרון יסוד למלחמה בשהיתות — כתיחות

המאבק לטוהר-מידות ומלחמה במעשי עיתות של ממסד ובעלי תפקידים, הינו פעמים רבות, מאבק כנגד השלטון עצמו. במאבק זה יש צורך בפתיחות והיענות מצד גורמי הרשות והשלטון, שכן האינפורמציה נמצאת בידם וללא שיתוף-פעולה מצד אלה, מוצא עצמו הצד השני בנחיתות מכרעת ביכולתו להתגונן או להוכיח טענותיו. במישור זה, תרם פסק-הדין תרומה חשובה למשפט הישראלי.

בכתב ההגנה של שורת המתנדבים נאמר, כי "חובתם של הנתבעים להיזקק לדרך של פרסום החוברת בכללותה, נבעה, בין היתר, מן המציאות שבה נתקלה "השורה" שהתבטאה: ... בפרוטקציה, הפליה, מידת איפה ואיפה והעדפה בלתי הוגנת של אינטרסים מוגנים, על שיקולים ענייניים וצודקים, במוסדות רשמיים שונים"²². בתשובה על-כך, דרש באי-כוחו של עמוס בן-גוריון מאת חברי "השורה" להמציא לו דוגמאות ממשיות, המוכיחות את השיטה הפסולה. לאחר דין ודברים בבית-המשפט, הסכימו לכך חברי השורה והמציאו כשישים דוגמאות חיות כדי להוכיח את דבריהם. המפכ"ל של משטרת-ישראל יי סהר עלה על דוכן העדים, בין השאר, כדי לסתור את הדוגמאות הללו ובמשך יום וחצי העיד על מרבית הפרשיות, תוך שהוא מציא לבית-המשפט מסמכים שונים השמורים בתיקי המשטרה. במהלך עדותו בבית-המשפט המחוזי, אמר המפכ"ל סהר את הדברים הבאים²³:

"הוצאתי את המסמכים שחשבתי שהם עשויים להגן על המשטרה ועל המשטר. אינני יודע אם יש מסמכים בתיקים אלה העשויים להוקיע את המשטרה.... החומר בהם עצום ואינני יודע מה בדיוק יש שם".

21. ד"ר אמנון רובינשטיין (כתוארו אז) כינה חנינה זו בשם "חנינה פרוטקציונרית" וקרא לרפורמה בדיון החנינה, לרבות קביעת חובה לפרסם כל חנינה בפומבי בצירוף הנימוקים, שהנחו את השד להמליץ על החנינה (א' רובינשטיין "חנינה פרוטקציונרית" הארץ 21.10.68; א' רובינשטיין "ובכל זאת פרוטקציה" הארץ 28.11.68). גם פרופ' דניאל פרידמן פירסם מאמר בהתייחס לחנינתו של המפכ"ל סהר כשילטענתו השימוש בסמכות החנינה צריך שיהיה כפוף למדיניות הירועה לציבור ולנימוקים ענייניים המתפרסמים ברבים (ד' פרידמן "חנינה — מתן בסתר?" הפרקליט כ"ה 118). וכן ראה דעה נוגדת: מ' בן זאב "על החנינה ליהזקאל סהר" הארץ 29.10.68; מ' בן זאב "על פומביות החנינה" הפרקליט כ"ה 368. וכן ראה: ב' טוקוביץ "על חנינה ורהביליטציה" הפרקליט כ"ה 121.

22. על קטע זה מכתב ההגנה ראה: משפט עמוס בן-גוריון נגד השורה (הוצאת שורת המתנדבים, ירושלים 1957) בע' 9-10. חוברת זו פורסמה במספר עותקים מצומצם. לצורך רשימה זו עשינו שימוש בעותק החוברת שמצוי בעזבונו של שמואל תמיר ז"ל.

23. המ' 51/57, 46/57 אליקים העניני ואח' נ' עמוס בן-גוריון, פ"ד יא 397, בע' 401.

מדבריו של המפכ"ל סהר השתמע, כי הוציא מהתיקים מסמכים לטובת המשטרה והמשטר בלבד, בסוכרו, כי המשטרה הינה צד למשפט. משמעות הדבר היתה, כי המפכ"ל הוא הפוסק האחרון בשאלה, איזה חומר טוב לבית-המשפט לבירור האמת. לשאלה שהופנתה אליו ברוח זו השיב סהר:

“אני מאמין שעמדתי במקרה הוגנת ואני זכאי להיות הפוסק האחרון”.

כתגובה דרש בא-כוח “השורה”, עו"ד שמואל תמיר ז"ל, את המצאת כל התיקים מהם נלקחו המסמכים האמורים. אולם, בית-המשפט המחוזי הוציא מתחת ידו החלטת ביניים הקובעת, שבירור הפרשיות הללו, שכוננו “הפרשיות החיצוניות”²⁴, אינו נחוץ לעניין התביעה ועל-כן אין להתחשב בחומר שהוגש מטעם התביעה להפרכת הטענות של קיום יחס העדפה באותן דוגמאות ספציפיות. על החלטת ביניים זו של בית-המשפט המחוזי, הגיש בא-כוח “השורה” בקשת רשות ערעור לבית-המשפט העליון²⁵, אך זו נדחתה. בנוסף לעשרות התיקים של “הפרשיות החיצוניות” אשר נמצאו על-ידי בית-המשפט כלא רלוונטיים, נתבקש המפקח הכללי של המשטרה במהלך עדותו, להמציא לידי “השורה” מסמכים ותיקים מסוימים נוספים שהיו ברשותו. המדובר היה בתיקי “אירס” בהם נחשד ישעיהו ירקוני ידידו של ע' בן-גוריון, בתיק האישי של ירקוני עצמו ובתיקו האישי במשטרה של עמוס בן-גוריון. אולם, המפקח הכללי ובאי כוחו של עמוס בן-גוריון התנגדו לבקשה מטעמים של “טובת-הציבור”. הפעם היה ברור, כי החומר אותו מבקשים אנשי “השורה” להביא בפני בית-המשפט עשוי להכיל חומר היכול לשמש כהוכחה בבירור השאלות השנויות במחלוקת בין בעלי הדין. למרות זאת, דחה בית-המשפט המחוזי את בקשותיהם החוזרות ונשנות של באי כוח “השורה” להצגת התיקים בבית-המשפט מטעמים של “טובת-הציבור” בסוכרו, כי בעניינים של “טובת-הציבור” — כמו בעניין הנוגע לביטחון או ליחסי-חוץ — ההכרעה היא, על-פי ההלכה, בידי המנהל. על-כן, התנגדות המנהל (השר) לגילוי ראיה, היא סוף פסוק עבור בית-המשפט. הפעם נתן בית-המשפט העליון רשות לערער על החלטות אלה של בית-המשפט המחוזי²⁶. בערעור התייצב היועץ המשפטי לממשלה לצידם של פרקליטי עמוס בן-גוריון וטענתו העיקרית היתה “שתיקי משטרה חסויים לחלוטין נגד גילוי בבית-משפט, מפני היותם סודיים מטבע ברייתם... והוא תובע חסינות לתיק המשטרה, יהיו אשר יהיו המסמכים הנמצאים בו”²⁷.

בית-המשפט העליון, בפסק-דין מהפכני²⁸, מנתח את סוגיית החיסיון מטעמי

24. עוד לעניין “הפרשות החיצוניות” וכן לעניין נאומו של פרקליט השורה עו"ד תמיר, עם החלטת בית-המשפט המחוזי שלא להרשות את הוכחת “הפרשיות החיצוניות”, ראה לעיל הערה 22, בע' 9–11.

25. המ' 46/57, לעיל הערה 23. עוד על עניין זה וכן על קביעות נוספות בפסק-הדין, הקשורות לענף סדרי הדין האזרחי ראה: י' זוסמן סדרי הדין האזרחי (מהדורה שישית, ש' לוי עורך, 1991) בע' 133, 317, 358, 458–461, 758–759.

26. ע"א 65/57 אליקים העזני ואח' נ' עמוס בן-גוריון, פ"ד יא 403 (להלן: עניין “העזני”).

27. שם, בע' 414.

28. ע"א 65/57, לעיל הערה 26.

טובת-הציבור, והופך על-פיה את קביעתו של בית-המשפט המחוזי. בית-המשפט המחוזי היה סבור כי התנגדות המנהל למסירת ראייה הינה סופית ומחייבת את בית-המשפט, כאשר גילוי הראייה החסויה עלול לפגוע באחד מאלה: (1) ענייני בטחון המדינה, (2) ענייני יחס-הזקן, (3) עניין בעל אינטרס ציבורי חשוב אחר. דעה זו התבססה על ההלכה האנגלית של בית-הלורדים בפרשת *Duncan*²⁹. הלכת *Duncan* אומצה על-ידי בית-המשפט העליון בפרשה אחרת³⁰ בנוגע לענייני ביטחון, ברם בעניינים ציבוריים שאינם נוגעים לענייני ביטחון או יחס-הזקן, לא אומצה ההלכה האנגלית. בית-המשפט העליון קבע, כי:

"שגו העופטים המלומדים בבית-המשפט המהווי בסברתם שפסק-הדין האנגלי אומץ על-ידי בית-המשפט הגבוה לצדק במדינתנו"³¹.

וכן, כי:

"לא היינו חייבים לקבל את ההלכה הזאת (הלכת *Duncan* — ד.ר.), כי היא סותרת את עקרונות היסוד של המבנה החוקתי של מדינתנו"³².

השופט לנדוי, אשר כתב את פסק-הדין בערעור, סוקר ומנתח את כל סוגיית דיני החיסיון בארץ, לרבות הלכת *Duncan* האנגלית, דעות מלומדים, והלכות חיסיון במדינות שונות של המשפט המקובל באותה עת³³. בית-המשפט דוחה את אימוצה הגורף של הלכת *Duncan* ואת דיני החיסיון האנגליים, שמקורם בזכות הפרווגטיבה של הכתר³⁴,

²⁹ *Duncan. v. Cammell Laird & Co L.T.D* [1942] 1 All. E.R. 587.

³⁰ בנסיבות העניין דובר בתשעים ושבעה אנשים שנספו בתוך צוללת לאחר שלא הצליחה לעלות על פני הים. אלמנת אחד הנספים תבעה פיצויים בנוזקין מהחברה הפרטית שבנתה את הצוללת. מטעמי ביטחון והגנה על אינטרס הציבור דחה הכתר בקשה במהלך המשפט להמצאת דיאגרמות של הצוללת. ההתנגדות נתקבלה על דעת כל חברי בית-הלורדים אשר קבעו, כי בית-המשפט חייב לקבל כמכרעת את התנגדותו של השר ואין בית-המשפט רשאי לעיין בעצמו במסמך כדי להיווכח אם ההתנגדות מוצדקת. נפסק כי התנגדותו של השר תתקבל כאשר הוא מאשר שהגילוי עלול לפגוע בהגנת המדינה או ביחסים דיפלומטיים טובים או כאשר הנוהג לשימור סוג מסמכים בסוד הינו דרוש לשם פעולתו התקינה של השרות הציבורי. על התפתחות הלכת זו בארץ ראה: א' הרנון "ארבעים שנה לסדר הדין ודיני הראיות במשפטים פליליים" משפטים יט (תש"ץ) 705-707; 703, א' רובינשטיין המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת-ישראל (מהדורה רביעית מורחבת השנ"א) 7-68; א' הרנון דיני ראיות (השל"ז, כרך ב) 76-5.

³⁰ בבג"צ 111/53 קאופמן נ' ש"י הפנים, פ"ד ז 534.

³¹ עניין העצני, לעיל הערה 26, בע' 407. נדגיש, כי השקפה זו של בית-המשפט המחוזי, כי גם בהקשר של "עניינים ציבוריים" כאמור, ההכרעה היא בידו המנהל והתנגדות השר לגילוי ראייה היא סוף פסוק, היתה הנחה רווחת. גם משרד המשפטים ראה הסדר כזה כפתרון נאות, כפי שעניין בהצעת חוק הראיות מהשנ"ג סעיף 92. (ראה: הרנון בספרו, לעיל הערה 29, בע' 76).

³² עניין העצני, לעיל הערה 26, בע' 410.

³³ עניין העצני, לעיל הערה 26. לעניין ההלכה בסקוטלנד שם בע' 410, לעניין ההלכה בקנדה, שם בע' 411, ולגבי ההלכה בארה"ב, שם בע' 413. לעניין הלכות ערכוניות יותר בנושא דיני החיסיון ראה: רובינשטיין, לעיל הערה 29, בע' 606-609.

³⁴ עניין העצני, לעיל הערה 26, בע' 409-408. פרווגטיבה, קרו: סמכויות שלא על-פי חוק

בצטטו את השופט אגרנט מפרשה אחרת³⁵:

"למותר לנו להטעים כי השקפה זו אין לה מקום במדינת-ישראל אשר השלטון בה אינו מושגת על עקרונות שיסודם בפררוגטיבה מלכותית איזו שהיא".

בית-המשפט העליון קובע וכאן החידוש, כי:

"... סמכות ההחלטה הסופית על-כך, אם ראייה מסוימת צריכה להתגלות בבית-המשפט, חייבת להישמר בידי בית-המשפט עצמו חוץ מהמקרים בהם נדרש החיסיון מטעמי ביטחון המדינה וכפי הנראה גם מטעמים הנעוצים ביחסיה הבינלאומיים של המדינה"³⁶.

יוצא מכאן, כי חשיפת הראיות מן הסוג של בטחון המדינה או יחסי-חוץ, תלויה בשיקול-דעתו המוחלט של השר האחראי בדבר ותעודה החתומה בחתימת השר תהווה ראייה מכרעת לדרישת החיסיון. אך מנגד, החיסיון הכרוך בסוג העניינים של "טובת-הציבור" נתון לסמכות החלטתו של בית-המשפט עצמו שפעמים, על-מנת להחליט, יבדוק קודם כל את טיב הראייה, אף שיעשה זאת בדרך כלל שלא בנוכחות בעלי-הדין, כולם או מקצתם. עם זאת נקבע, כי:

"אין זאת אומרת שבית-המשפט יבקש בכל מקרה לעיין בעצמו בחומר שבשבילו נדרש החיסיון כדי לעמוד על טיבו ועל מידת הצורך שלא לגלותו ... בוודאי ישנם סוגי עניינים בהם יסרב בית-המשפט, על-פי יזמתו הוא לקבל חומר ראיות, מפני שהצורך לשמור אותו בסוד מטעמים של טובת-הציבור מובן מאליו בהתחשב עם סוג החומר, אף בלי בדיקה נוספת"³⁷.

בית-המשפט, בהחלטתו, נוטל לעצמו את הסמכות ומעמיד ביקורת שיפוטית על שיקול-הדעת של הרשות (בהוצאת תעודת חיסיון מן הטעם שבפגיעה באינטרס ציבורי חיוני) גם כאשר שיקול-הדעת המוחלט מצוי לכאורה אצל הרשות. בעניין זה דומה פסק-הדין לפסק-הדין המפורסם בעניין "קול העם"³⁸ שנפסק שנים ספורות לפני-כן. גם שם, נטל לעצמו בית-המשפט את הסמכות לביקורת שיפוטית על סמכותו של שר הפנים, להפסיק פירסומו של עיתון מכוח פקודת העיתונות³⁹. בענייננו,

מפורש. ראה להרחבה בעניין זה: רובינשטיין, לעיל הערה 29, מע' 583 ואילך (ובמיוחד ראה לעניין דיני החיסיון ע' 606-611) וכן ב' אקצין "על הפררוגטיבה במדינת ישראל" הפרקליט ז (תש"י) 566.

35. בג"צ 147/50 צינדר נ' ראש אגף החקירות של המשטרה בת"א, פ"ד ה 509, 518.

36. עניין העצני, לעיל הערה 26, בע' 412.

37. שם, שם.

38. בג"צ 73/53 חבי' קול העם נ' שר הפנים, פ"ד ז 871.

39. סעיף 2(19) לפק' העיתונות. נציין, כי ההחלטה בעניין "קול העם" מתייחסת לביקורת שיפוטית על סמכותו המוחלטת של שר הפנים הקבועה בהוראה סטטוטורית ואילו כאן מדובר בסמכות מוחלטת של שר על-פי ההלכה הפסוקה.

כמו גם בפרשת "קול העם", מבסס בית-המשפט את החלטתו על נימוקים קונסטטיטוציוניים בדבר עקרונות היסוד החוקתיים של מדינת-ישראל⁴⁰. בית-המשפט החליט להחזיר את העניין לבית-המשפט המחוזי כדי שיהליט בעניין החיסיון, לאחר שיעיין בתיקים הנדונים שלא בנוכחות הצדדים⁴¹. בית-המשפט המחוזי עיין בחומר לאור ההנחיות של בית-המשפט העליון והגיע למסקנה, שגילוי חלק ניכר מן המסמכים, לא יפגע בטובת-הציבור ולכן הורה להציגם במשפט. הלכה זו של בית-המשפט העליון הרימה תרומה לאפשרותו של אזרח להתגונן בפני טענת החיסיון של הרשות⁴².

ההלכה הליברלית והחדשנית⁴³ של השופט לנדוי, הניעה לבסוף גם את גלגלי החקיקה ובמפנה חקיקתי, כעשר שנים מאוחר יותר, אומצה ההלכה על-ידי הכנסת בחוק לתיקון דיני הראיות משנת 1968⁴⁴. בדברי ההסבר להצעת החוק⁴⁵ הוצע במפורש לאמץ את ההלכה שנפסקה בעניין "העצני". אולם, הכנסת הפתיעה ובצעד חסר תקדים שצמצם באופן ניכר את היקף החיסיון, נקבע בחוק עצמו (בתיקון), כי גם בענייני ביטחון ויחסי-הרוץ, הפוסק האחרון הינו בית-המשפט ולא השר וזהו הדין הקיים עד היום.

40. עניין העצני, לעיל הערה 32, על מקומם של עקרונות היסוד החוקתיים, וכן לגבי ההיבט הענייני והשיטתי בפרשת "קול העם" ראה: א' ברק, הנשיא אגרנט: "קול העם" – קולו של העם, גבורות לשמעון אגרנט 129 וכן רובינשטיין, לעיל הערה 29, בע' 715–719, 728–732.
41. עניין העצני, לעיל הערה 26, בע' 413, 416.
42. פסק-דין זה בעניין "העצני", לעיל הערה 26, צוטט בבית-הדין הרבני תוך השוואה לדין האנגלי, ראה: תיק 5637/כ"א פד"ר ה' 132. שם, דובר בטענת חיסיון למסמכים שה"ללים מטעמי טובת-הציבור, אגב משפט גירושין. בית-הדין בהתאם להלכה עיין בחומר וקבע, כי הצורך בגילוי הראיה גובר על ההשש לפגיעה בצבא. החלטתו של בית-הדין הרבני הסתמכה על המשפט העברי, אך תאמה גם את ההלכה שקבע בית-המשפט העליון בעניין "העצני". עלייך ראה: א' הרנון "החובה להעיד וראיות חסויות בבית-דין רבני" הפרקליט כא (תשכ"ה) 283; פ' דיקן דיקשטיין "הקבלה בין דיני תורה לבין הפסיקה האנגלית" מבחר מונוגרפיות מחקרים ומאמרים (יצחק אורן עורך, תשל"ה) 147–150.
43. בפוסקו כאמור, הקדים בית-המשפט העליון הישראלי את בית-הלורדים האנגלי בכ"י 11 שנה. רק בשנת 1968 בפסק-הדין: [1968] 1 All.E.R. 874; [1968] A.C. 1910; [1968] *Conway v. Rimmer* החליט בית-הלורדים פה אחד להפוך את ההלכה שנקבעה בעניין Duncan בשנת 1942 וקבע, כי לבית-המשפט תהא שמורה הזכות לשקול לאחר עיון בחומר אם מוצדקת – טענת החיסיון של הרשות. וכן ראה: הרנון (בספרו), לעיל הערה 29, בע' 81.
44. סעיף 5 א' לפקודת העדות שהוסף בתשכ"ה, ס"ח תשכ"ח, 192. וכיום: סעיפים 44–46 לפקודת הראיות [נוסח חדש] תשל"א 1971 נ"ח 18 (התשל"א) 421. לעניין תיקון החוק ראה: י' רובין "החוק לתיקון דיני הראיות – 1968", משפטים א (תשכ"ח) 463; א' הרנון "היש מקום למהפכה בדיני הראיות?" משפטים יב (תשמ"ב) 575; א' הרנון "ארבעים שנה לסדר הדין ודיני הראיות במשפטים פליליים" משפטים יט (תש"ן) 703; י' קדמי על הראיות (מהדורה משולבת ומעודכנת השנ"א, כרך ב) 490–492; E. Harnon "Evidence excluded by state interest" 3 ISR L.REV (1968) 387.
45. ה"ח תשכ"ז 182.

ד. סייגים במאבק ל"טוהר-המידות"

לצורך מאבקה למען טוהר המידות השתמשה "שורת המתנדבים" בזכות-היסוד לחופש-ביטוי ופרסום. אולם, כנגד חרות של אדם לחופש-הביטוי, קמה זכותו של אחר לשמו הטוב. מתח זה שבין שמו הטוב של האחד לבין חופש-הביטוי של האחר, מוצא את ביטויו בפסקי-הדין בפרשה. לעניין זה מתאר בית-המשפט המחוזי במילים קשות את התנהגותה של "השורה" במשפט בציינו⁴⁶:

"קנאתם הכתה אותם בסנוורים ונסחפו בדרך פסולה של הקרבת זכויות הפרט על מובח טובת הכלל..."

בית-המשפט העליון, בהתייחסו לדברים קבע כי לא היה מקום לביקורת הקשה מצד בית-המשפט המחוזי על חברי "השורה"⁴⁷.

עם זאת, מציין בית-המשפט העליון, כי אנשי "השורה" רשאים היו לפרסם בכתב כרזונם עובדות נכונות על התנהגותם של פקידי ציבור ולמתוח ביקורת הוגנת, אך משנכשלו בפרסום עובדה לא נכונה, קמה להם האחריות בנוזיקין⁴⁸.

יוצא, כי במאבק ציבורי כנגד השלטון, אף שנעשה בתום-לב ולצורך מטרה נעלה כטוהר-מידות, אין להשתמש בזכות אחת כדי לפגוע באחרת. לשון אחר: שימוש בחופש-הביטוי אינו מצדיק פגיעה בשמו הטוב של האדם (הוצאת דיבה). פרשה זו הינה אחת הראשונות אשר בהן נדרש בית-המשפט לבעית ההתנגשות בין חופש-הביטוי וזכותו של אדם לשם טוב.

התנגשות זו, בין שני האינטרסים והאיזון העדין הנדרש מבית-המשפט, הגיע לשיאו בפסקי-דין מאוחרים יותר, שבהם ניתן להבחין בין שתי גישות בשאלה המפורשת מהו האיזון הדרוש בין חופש-הביטוי, לבין הזכות לשם טוב של נושא משרה ציבורית? הראשונה — דעת הרוב של השופט לגדוי בפסקי-הדין בפרשת חברת חשמל ג' הארץ⁴⁹ הסבור, כי את חופש-הביטוי יש להציב באותה רמת איזון עם הזכות לשם טוב (עפ"י שיטת האיזון שהתוותה ב"קול העם"). וכך הוא גורס שם⁵⁰:

"לא דירוג אנכי של זכות על כנגד זכות סתם, אלא תיחום אופקי של זכויות בעלות מעמד שווה... מכאן שיש לפרש את הכתובה על ספר (הזכות לשם טוב) כפשוטה לפי כוונת המחוקק בלי להעמיד מעליה זכות שאינה כתובה על ספר (הזכות לחופש-הביטוי)".

46. ת"א (ת"א) 113/56, לעיל הערה 3, בע' 381.

47. ע"א 263/57, לעיל הערה 10, בע' 1256.

48. שם, בע' 1252.

49. ד"נ 9/77 חברת חשמל ג' הארץ, פ"ד לב (3) 337.

50. שם, בע' 343.

ובהמשך⁵¹:

"עומדת כאן הירות האזרח מול זכות האזרח, דהיינו חירותו להשמיע את אשר עם ליבו ולשמוע את מה שיש לאחרים להשמיע, נגד זכותו שלא להיפגע בכבודו ובשמו הטוב, ואם בכלל יש מקום לדירוג בין השניים הייתי מעמיד את הזכות מעל החירות".

הגישה השנייה – העתו של השופט שמגר בפרשת הברת השמל נ' הארץ, שם הוא גורס, כי יש לתת לחופש הביטוי "מעמד על-משפטי" (עד כמה שניתן לישוב זאת עם לשון החוק) בנוסחת איוון האינטרסים, שכן מתן האפשרות וההזדמנות להשמעת ביקורת מדינית חברתית ואחרת על פועלו של השלטון הוא עיקר שאין בלעדיו לקיים ממילא דמוקרטיה תקין. אל דעה זו מצטרף גם השופט ברק בפרשת אבנרי נ' שפירא⁵² שם הוא גורס, כי באיוון בין שני הערכים, שם טוב וחופש הביטוי, יש ליתן משקל מיוחד לערך בדבר חופש הביטוי, בעיקר בכל הנוגע לחופש הביטוי הנוגע לענייני הציבור ולגופים ולאנשים הנושאים משרות ציבוריות או שהם בתפקידים של ציבור עניין בהם. על אלה להיות ערוכים לספיגת ביקורת רבה יותר כלפיהם מאשר אדם מן השורה שכן לאיש הציבור כלים, ידע ונגישות לאמצעי התקשורת ובידו הכוח, יותר מאשר בידי איש פרטי, להגן כראוי על שמו הטוב⁵³.

עולה מן המקובץ, כי שמירה על שמו הטוב של האדם סייג הוא לחופש הביטוי אולם מגמתם של השופט ברק והנשיא שמגר יש בה משום צעד נוסף קדימה בהגנה על חופש הביטוי ועל זכות הציבור לדעת, וכן לביקורת ציבורית על אנשי ציבור למען "טוהר-מידות".

ה. השינוי שחל בכלים המשפטיים במאבק ל"טוהר-המידות"

"שורת המתנדבים", במאבקה לחשיפת שחיתויות, שקדה לאסוף אינפורמציה בנושאים אלה מפקיד ציבור ומשרדים ממשלתיים.

במהלך עדותו במשפט, סירב א' העצני לחשוף את זהותם של הגורמים שמסרו לו את האינפורמציה בטענה, כי עומדת לו הזכות המגיעה לכל עיתונאי שלא לחשוף מקורות אינפורמציה⁵⁴. בית-המשפט המחוזי פסק, כי להעצני אין זכות שלא לגלות את מקורות האינפורמציה שלו בחקירה הנגדית, ועל-כך נידון לשבעה ימי מאסר בשל בזיון בית-משפט⁵⁵.

51. שם, שם.

52. ע"א 214/89 אבנרי נ' שפירא, פ"ד מג (3) 840.

53. ראה גם ע"א 334/89 מיכאלי נ' אלמוג, פ"ד מו (5) 555, בע' 571 (דעתו של השופט שמגר).

54. טענתו של העצני במהלך עדותו, כי עומדת לו זכותו של עיתונאי (כמפרסם החוברת), עולה מפרוטוקול המשפט אך לא מופיעה במפורש בפסקי הדין. קטע זה ניתן לי על-ידי עו"ד יוסף תמור ולו תודתי.

55. ע"א 263/57, לעיל הערה 10, בע' 1238. נציין, כי העצני לא היה עיתונאי במובן המקובל של המילה.

בזמן המשפט, וכן בשנים שלאחר מכן, לא היתה עדיין מוכרת בדין הזכות של עיתונאי שלא לחשוף את מקורות האינפורמציה שברשותו. האינטרס הציבורי שלא לחייב את כלי התקשורת למסור מקורות אינפורמציה, לא היה מושרש דיו באותן שנים. כיום, מקובלת על הכל הגישה, כי סוגיית ה-“חיסיון העיתונאי” מבוססת על הנחה מוצקה שגילוי מקורות מידע על-ידי עיתונאים תביא ל-“ייבוש המקורות”. “ייבוש המקורות” העיתונאיים ימנע מהציבור את “הזכות לדעת” (וכך הוא הדבר גם בעניינים של שחיתויות ומאבק לטוהר-מידות) ויפגע בצינור הזרימה השוטפת של מידע עיתונאי שבלעדיו לא תיתכן חברה חופשית⁵⁶.

זכותו של העיתונאי לחיסוי מקורות המידע שלו יונקת מעיקרון חופש-הביטוי ומהווה, על כן, נדבך חשוב במערכת הזכויות והחירויות עליהן מושתת משטרנו הדמוקרטי.

כיום, לאחר פסק-הדין הנודע בעניין “ציטריין”⁵⁷, שנפסק בשלהי שנות השמונים, הוכרה לבסוף זכותו של עד-עיתונאי, שלא לגלות את מקורות המידע שלו. חיסיון זה אינו החלטי, אלא יחסי והוא כפוף לשיקול-דעתו של בית-המשפט, אשר יכול להורות על מתן תשובה לשאלה ואם הורה כך בית-המשפט כאמור, הרי חייב העד להשיב. לאור פסק-דין “ציטריין”, הלכה פסוקה היא, כי אין להצר את תחומה של זכות-היסוד האמורה, ככל שהדבר מתייחס למקורות מידע, אלא אם הדבר רלוונטי להליכים ואם לדעת בית-המשפט חיוני הדבר לשם משפט צדק בנושא המהותי, שכן ההגנה על מקורות מידע, אינה צריכה להתבטל בשל טעמים שמשקלם אינו רב. כיום, הודות לחיסיון, עומד לעיתונאי⁵⁸ המפרסם, כלי משפטי חזק ומשמעותי במאבקו לחשיפת שחיתויות לטוהר-מידות ולתיקון השלטון.

1. סיכום

כאמור, היתה “שורת המתנדבים” תופעה ייחודית בדרך הקמתה (מתוך הממסד), בדרך פעולתה ובדרך שבה מצאה את סופה. מאז הפרשה השתנה כליל האקלים החברתי והמשפטי בארץ. ברשימה זו ניסינו לעמוד על שלושה מישורים אשר מצאו את ביטויים בפרשה ואשר לא חדלו להתפתח כאמור בשנים לאחר מכן. ואלה הם השלושה בסיכום: א. פתיחות מצד גורמי השלטון — צמצום יכולתה של הרשות להסתיר מידע במהלך

56. ראה: י' רוטשנטיין “מקור גלוי או מעיין חתום? לשאלת מחויבותו של עיתונאי לחשוף מקורות מידע” עיוני משפט ח (תשמ"א) 245; רובינשטיין, לעיל הערה 29, בע' 767-769.

57. ב"ש 298/86, 368 ציטריין ואח' נ' בית-הדין המשמעתי של לשכת עורכי-הדין במחוז ת"א, פ"ד מא (2) 337.

58. שאלה פתוחה היא, מהו הדין, כאשר המפרסם איננו עיתונאי במקצועו, אלא אדם מן השורה אשר זהו לו פרסום חד-פעמי בעיתון או ספר. דעתי היא, שיש לבחון את הפרסום על-פי מהותו. לא אופי המפרסם כי אם אופי הפרסום. פרסום בעל חשיבות ציבורית ואופי עיתונאי, המשרת את רעיון “זכות הציבור לדעת”, צריך לזכות את כותבו באותו חיסיון. מה גם, שמקצוע העיתונאי לא יוחד בחוק (כמו למשל מקצוע עריכת הדין) ופרסומים רבים נכתבים שלא על ידי עיתונאים “בעלי תעודה”.

- הליך שיפוטי, עלידי צמצום היקף החיסיון של הרשות והפיכתו ממוחלט ליחסי (העמדה ביקורת שיפוטית על החלטת הרשות בהוצאת תעודת החיסיון).
- ב. גבולותיו וסייגיו של המאבק לטוהר-מידות — ביסוס נרחב ניתן כיום לחופש הביטוי וכן לזכות הציבור לדעת, אך את אלה יש לאזן כנגד זכותו של אדם לשם-טוב. האיזון העדין בין השניים מצוי בחוק איסור לשון הרע, תשכ"ה — 1965, וכן בפסיקה ענפה.
- ג. שינויים בכלים המשפטיים המסייעים במאבק לטוהר-מידות — מאז הפרשה התבסס הופש העיתונות וניתנה הכרה בדין לחיסיון-עיתונאי (אם כי גם זה הינו חיסיון יחסי, הנתון לביקורת ביהמ"שפט).
- בשנים האחרונות, מאז פרשת "שורת המתנדבים", נטלו גופים אחרים את התפקיד של מבקרי השלטון. בג"צ, כלב השמירה של הדמוקרטיה ומגן שלטון החוק, פתח את שעריו לעתירות בעלות אופי ציבורי וחוקתי. כיום יכיר בג"צ במעמדו של "עותר ציבורי", שאין בידו להצביע על אינטרס אישי שנפגע, שעה שהוא מצביע על עניין בעל חשיבות ציבורית מיוחדת⁵⁹. בג"צ הפך, אט אט, לכלי יעיל למלחמה בשחיתות בידיהם של אזרחים וגופים פרטיים. כך קמו גם ארגונים פרטיים העוסקים במשימות לתיקון פני החברה והמשיטר כגון עמותת "אמיתי", "התנועה לאיכות השלטון", ו"האגודה לזכויות האזרח בישראל". גופים אלה עושים לעתים קרובות שימוש בכלי היעיל של פניה לבג"צ.
- כמו-כן, רבו בשנים האחרונות השפעתם ומשקלם הסגולי של כלי התקשורת, בין מודפסים ובין אלקטרוניים, בעיצוב דעת הקהל. העיתונות והתקשורת עוסקות דרך קבע בביקורת השלטון וחלקן רב בחשיפת פרשיות שחיתות ופרשיות פליליות בהן מעורבים אנשי ציבור. כל אלו תפקידים אשר לפני שנים ניסתה שורת המתנדבים לקבל על עצמה ועל-אף כשלונה נמצאנו נשכרים. פסקי-הדין ב"עניין השורה" משמש ציון דרך באותן התפתחויות וחשיבותו, על-כן, לא הועמה עם השנים.

⁵⁹ ראה בג"צ 910/36 רסלר נ' שר הביטחון, פ"ד מב(2) 441, בע' 457-469 ופסקי הדין המובאים שם.